

Bogucka, Maria

Mazowsze na mapie Polski i Europy w XVI-XVII w.

Rocznik Mazowiecki 15, 9-25

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ARTYKUŁY I ROZPRAWY

Maria Bogucka

Mazowsze na mapie Polski i Europy w XVI–XVII w.

I. Polityczne dzieje Mazowsza

Mazowsze w XVI w. zrobiło świetną karierę polityczną. Dla tego odgrywającego znaczną rolę w dziejach rozbitcia dzielnicowego, ale leżącego raczej na uboczu księstwa przełomowe znaczenie miało przesuwanie się „punktu ciężkości” państwa polskiego z zachodu (Gniezno, Poznań) i południa (Kraków) na północ, a potem także na wschód. Zaczęło się to przesunięcie od rewindykacji Pomorza przez Kazimierza Jagiellończyka w wyniku wojny trzydziestoletniej (1454–1466), a wymieranie książąt mazowieckich spowodowało kontynuację procesu. Jeszcze przed zawarciem z Krzyżakami pokoju w Toruniu król polski włączył w granice Polski ziemie rawską i gostyńską (1462). W r. 1476 przyłączono do Korony ziemie sochaczewską, a w r. 1495 księstwo płockie. Zgon dwu ostatnich książąt mazowieckich, Stanisława i Janusza sprawił, że na spuściznę po nich zwrócił uwagę już nie tylko władca Polski, ale i europejscy potentaci – Hohenzollernowie i Habsburgowie. Mazowsze znalazło się w centrum międzynarodowej politycznej rozgrywki: książę pruski Albrecht wysunął projekt ożenku siostry zmarłych książąt, Anny, ze swym bratem, zaś Habsburgowie zaproponowali zwolnienie włoskich posiadłości Bony, księstwa Bari, z zależności lennei od cesarza, w zamian za objęcie przez nich Mazowsza. Zaniepokojony umiędzynarodowieniem konfliktu Zygmunt I, zwykle dość powolny w działaniu, rozwinął błyskawiczną akcję, uprzedzając konkurentów. Dnia 25 sierpnia 1526 r. przybył do stolicy księstwa – Warszawy. Aby zmiękczyć opozycję suto zapatrzył księżniczkę Annę, a obiecawszy potwierdzenie praw i przywilejów lokalnej szlachty, odebrał 13 września od Mazowszan przysięgę wierności. W trzy lata potem na sejmie mazowieckim w początkach 1529 r. doszło do ostatecznej ugody między Mazowszanami a delegatami Korony, na mocy której księstwo zostało wcielone do Korony, a szlachta mazowiecka zrównana w prawach i obowiązkach ze szlachtą koronną. Ugodę zatwierdził Zygmunt I dnia 27 grudnia 1529 r. w przywileju piotrkowskim. Mazowsze stało się częścią Polski, sejm ma-

zowiecki przestał być odrębnym organem ustawodawczym i miał funkcjonować nadal, ale jako sejmik prowincjonalny, tzw. generał¹.

Zawarcie unii polsko-litewskiej na nowych zasadach w r. 1569 oznaczało przesunięcie państwa na wschód i ostatecznie utwierdziło centralną rolę Mazowsza w federacyjnej, rozległej terytorialnie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Centrum Mazowsza – Warszawa – zaczęła zamieniać się w stolicę całego ogromnego państwa. Ośrodek życia politycznego, dwór królewski, ciążył ku Mazowszu już w pierwszej połowie XVI w. Tutaj od 1548 r. rezydowała królowa-wdowa Bona, która swą dotychczasową oprawę w 1545 r. zamieniła na Mazowsze. Po wyjeździe Bony do Włoch (1556) tutaj mieszkała aż do śmierci (1596) Anna Jagiellonka. Kilka ostatnich lat swego życia w Warszawie spędził Zygmunt August, tu często bawił Zygmunt III, by wreszcie w latach 1596–1611 ostatecznie przenieść swój dwór do Warszawy i uczynić ją miastem rezydencjonalnym polskich królów². Zresztą już w połowie XVI w. ze względu na swe centralne położenie w kraju stała się Warszawa zwyczajowym miejscem obrad sejmów walnych, a wkrótce także – elekcji. Warto przypomnieć, że tylko w latach 1570–1655 odbyło się tu 65 sejmików i 5 elekcji, nieliczne były w tym okresie przypadki sejmowania w innych miastach (Toruń, Bydgoszcz)³. Prócz sejmów i elekcji tu także zaczęło się coraz wyraźniej koncentrować życie dyplomatyczne, na przykład przyjmowanie nuncjuszów papieskich i posłów obcych państw, tu odbywały się audiencje udzielane przez monarchów, tu miały miejsce ostatnie hołdy pruskie i tu celebrowano wojenne triumfy (Żółkiewski do Warszawy prowadził w początkach XVII w. carów Szujskich). Na Mazowszu, w Warszawie ulokowane zostały urzędy centralne (kanclerz wielki koronny, podskarbi, marszałek). Skarb Koronny umieszczony został (1564) wprawdzie nie w Warszawie, ale także na Mazowszu – w Rawie Mazowieckiej⁴. W związku z koncentracją życia politycznego w Warszawie zaczęli tu, w pobliżu dworu królewskiego, budować swe rezydencje wpływowi magnaci⁵.

Wielkie znaczenie polityczne Mazowsza w XVI i XVII w. i jego przewaga nad „starymi” dzielnicami – Wielkopolską i Małopolską – były w dużej mierze także rezultatem roli, jaką szlachta mazowiecka odgrywała w przebiegu elekcji. Ze względu na bliskość zamieszkania przybywała ona tłumnie na pole elekcyjne i decydowała o wynikach, często krzyżując plany szlachty koronnej. Zwłaszcza rezultat trzech pierwszych wolnych elekcji (wybór Henryka Walezego, Stefana Batorego i Zygmunta III) był skutkiem przewagi liczebnej wśród wyborców szlachty mazowieckiej. Cechowało Mazowszan głębokie przywiązanie zarówno do katolicyzmu, jak do wolności szlacheckich; jednocześnie ulegali oni woli

1 B. Sobol, *Sejm i sejmniki ziemskie na Mazowszu Książęcym*, Warszawa 1968, s. 74.

2 M. Bogucka, *Między stolicą, miastem rezydencjonalnym i metropolią. Rozwój Warszawy w XVI–XVIII w.*, *Rocznik Warszawski*, t. XXIII, 1992, s. 173–186; też, *Narodziny stolicy. Warszawa w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, w: *Narodziny stolicy. Warszawa w latach 1596–1668*, red. P. Mrozowski, M. Wrede, Warszawa 1996, s. 39–47.

3 Por. *Chronologia polska*, red. B. Włodarski, Warszawa 1957, s. 481 i nast.

4 M. Bogucka, *Między stolicą, miastem rezydencjonalnym i metropolią*, op. cit., s. 176.

5 *Ibidem*, s. 178.

Anny Jagiellonki, niezwykle popularnej (jak kiedyś Bona) na tym terenie⁶. W następnych elekcjach rola Mazowsza nie była już tak ewidentna, choć stale się z nim liczone. Poseł francuski, Melchior de Polignac, agitujący w latach 1673–1674 na rzecz księcia Contiego, pisał do swego mocodawcy:

Mazowsze jest najważniejsze, bowiem może wystawić na elekcję 40 tys. szlachty konnej. Jest ona uboga, ale ma dużo odwagi i przedsiębiorczości, przy tym rozkoszuje się swymi swobodami.⁷

Mazowsze odgrywało również od początku znaczną rolę w wewnętrznym życiu polityczno-parlamentarnym Rzeczypospolitej. W sejmie walnym, obok zasiadających w nim od schyłku wieku XV posłów woj. płockiego i rawskiego, pojawiali się po włączeniu delegaci powstałego świeżo woj. mazowieckiego, a jego dygnitarze i wojewodowie oraz siedmiu kasztelanów (czerski, warszawski, wiski, wyszogrodzki, zakroczymski, ciechanowski i liwski) zasiedli w senacie⁸. Posłowie z Mazowsza (od 1552 r. było ich dwudziestu) brali żywy udział w debatach sejmowych, działali jako członkowie różnych delegacji i komisji. Siedem razy marszałkowali izbie poselskiej⁹. Niektóre sejmowe wystąpienia Mazowszan świadczą o ich zdolności do głębszej refleksji politycznej (prawnik Jan Łączyński, poeta Jan Głuchowski, świetny ekonomista – Wojciech Gostkowski, Balcer i Stanisław Sarbiewscy)¹⁰. Mazowiecki sejmik generalny przedsejmowy, a także relacyjny, obradował w Warszawie w kościele św. Marcina przy ul. Piwnej. Tutaj akceptowano wyniki obrad sejmowych, określano udział poszczególnych ziem w powinnościach podatkowych i wojskowych oraz kontrolowano ich wykonanie. Rola tego sejmiku, zgodnie z ogólnokrajową tendencją, rosła.

W toku XVI w. wykształciła się na Mazowszu grupa ludzi umiejących brać udział w życiu politycznym kraju, a nawet wpływać znacząco na jego losy (m.in. w czasie elekcji), także biorąc udział w różnych komisjach i deputacjach, uczestnicząc w różnych frakcjach (Stanisław Kryski, Grzegorz Zieliński, Stanisław Gostomski, Marcin Leśnowolski, Mikołaj Grzybowski¹¹). Wielu spośród szlachty mazowieckiej pełniło funkcje dworskie, zwłaszcza na dworach Bony i Anny Jagiellonki¹². Bona popierała Mazowszan, bo i też miała u nich znaczne wsparcie, z którego korzystała, przeciwstawiając się starej magnaterii małopolskiej. Jednym z doradców politycznych Bony był Mazowszanin, biskup Waw-

6 Por. M. Bogucka, *Anna Jagiellonka*, Wrocław 1994, s. 77 i nast.

7 Cyt. za I. Gieysztorowa, *Od Jagiellonów do Sobieskiego. 1526–1696*, w: *Cztery wieki Mazowsza*, red. St. Herbst, Warszawa 1968, s. 71.

8 Ibidem, s. 66.

9 Ibidem.

10 Por. ich biogramy w *Polskim Słowniku Biograficznym* pióra Z. Kolankowskiego (t. XVIII/2, z. 77, 1973), T. Witczaka (t. VIII/1, z. 36, 1959), St. Hoszowskiego (t. VIII/3, z. 38, 1960), K. Chłapowskiego (t. XXXV/2, z. 145, 1994).

11 Por. ich biogramy w *PSB* pióra A. Przybosia (t. XV/4, z. 64, 1970), K. Lepszego (t. VIII/3, z. 38, 1960), H. Kowalskiej (t. XVII/2, s. 73, 1972) oraz R. Żelewskiego (t. IX/1, z. 40, 1960).

12 Por. M. Bogucka, *Bona Sforza*, Wrocław 1998, s. 204 i nast.; też *Anna Jagiellonka*, op. cit., s. 34 i 152.

rzyniec Międzyzleski¹³, świetny dyplomata, aktywny uczestnik soboru laterańskiego (1512–1517), człowiek który przygotował grunt do wcielenia Mazowsza do Korony, później znawca spraw litewskich i tureckich. Ochmistrem dworu Bony był przez wiele lat Mazowszanin, Mikołaj Wolski, który na służbie królowej zgromadził znaczny majątek, zrobił karierę urzędniczą i wszedł do grona oligarchów koronnych¹⁴. Po Wolskim ochmistrem dworu Bony został Jerzy Jeżewski, również Mazowszanin¹⁵. Sekretarzami królowej byli Mazowszanie: ks. Jan Lewicki, Maciej z Kąkolina Kalecki oraz kanonik krakowski i płocki, znany historyk – Stanisław Górski (szczerze zresztą nie lubiący królowej)¹⁶. Wśród dworzan Bony często można było spotkać reprezentantów szlachty z Mazowsza (m.in. Paweł Podskarbski, Andrzej Płoski, Kasper Kurdwanowski, Paweł Oldakowski, Maciej Podoski)¹⁷.

Zygmunt Stary również otaczał się ludźmi z Mazowsza. Podskarbin nadwornym został Marcin Wolski (brat Mikołaja), kapelanem królewskim był Stanisław z Łowicza, wybitny humanista. Sekretarzem Zygmuntowi I kanonik, a potem biskup płocki, Jan Bieliński; pisarzami królewskimi byli Jan i Wojciech Lubowidzcy oraz plebejusz, Marcin z Garwolina¹⁸. Nad zdrowiem króla czuwali lekarze nadworni z Mazowsza: kanonik płocki, Andrzej Kostka oraz Baltazar Smosarski z Wawrzyszewa¹⁹. Kuchmistrem Zygmunta I był Dzierśław Zaliwski rodem z Mazowsza, a jednym z dworzan Mikołaj Grabia, który później – dzięki protekcji Bony – został nawet podkanclerzym koronnym²⁰.

Kiedy po r. 1545 Bona przystąpiła do reorganizacji oddanych jej w zarząd królewszczyzn na Mazowszu i Podlasiu, używała w tym celu oddanych jej, bystrych i inteligentnych Mazowszan, m.in. podskarbiego dóbr mazowieckich – Wojciecha Boguckiego, jego brata Jana – starosty latawickiego, oraz Adama Pilchowskiego²¹.

Mazowszanie robiący karierę popierali się wzajemnie, zwłaszcza dbali o stanowiska dla członków swych rodzin. Biskup Wawrzyniec Międzyzleski ulokował swego kuzyna, Mikołaja Dzierzgowskiego (wychowanek Akademii Krakowskiej i kanonik warszawskiego) w kancelarii królewskiej jako notariusza. Potem dzięki protekcji kolejnych biskupów płockich (Krzyckiego i Gamrata) oraz samej Bony został Dzierzgowski biskupem chełmskim, kujawskim, wreszcie arcybiskupem gnieźnieńskim (1545). Była to postać wybitna. Dzierzgowski wy-

¹³ Obszerny biogram w PSB pióra K. Baczkowskiego (t. XXI/1, z. 88, 1976).

¹⁴ I. Gieysztorowa, *Od Jagiellonów...*, op. cit., s. 72; por. także *Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV-XVIII w.*, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1992, s. 108.

¹⁵ Był kasztelanem i starostą warszawskim (por. I. Gieysztorowa, *Od Jagiellonów...*, op. cit., s. 72).

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ *Urzędnicy centralni*, op. cit., s. 108-109; Z. Wojciechowski, *Zygmunt Stary*, Warszawa 1979, s. 366; I. Gieysztorowa, *Od Jagiellonów...*, op. cit., s. 72. Por. także A. Wyczański, *Między kulturą a polityką. Sekretarze królewscy Zygmunta Starego (1506–1548)*, Warszawa 1990.

¹⁹ Baltazar Smosarski był także lekarzem królowej Bony, por. biogram H. Rutkowskiego w PSB (t. XXXIX/3, z. 162, 1999).

²⁰ Biogram Mikołaja Grabi pióra H. Zinsa jest w PSB (t. VIII/3, z. 38, 1960).

²¹ M. Bogucka, *Bona Sforza*, op. cit., s. 111, 204.

wierał duży wpływ na bieg spraw krajowych. Walczył o utrzymanie z Polską kościelnego związku Pomorza Zachodniego i Ziemi Lubuskiej, był zwolennikiem przeprowadzenia reform wojskowo-skarbowych i utworzenia stałego skarbu na potrzeby kraju²². Poparcie prymasa Dzierzgowskiego ułatwiło z kolei karierę polityczną jego krewniakom: Franciszkowi Krasińskiemu, później biskupowi krakowskiemu i podkanclerzowi, oraz braciom Stanisławowi i Pawłowi Garwaskim, którzy kolejno osiągnęli godność kasztelanów plockich. Hieronim Garwaski został kanclerzem gnieźnieńskim²³.

Biskup plocki i sekretarz Zygmunta I, Jan Bieliński, wprowadził swego bratanka, Jana Borukowskiego, do Akademii Krakowskiej i na dwór królewski. Szybko awansując, został Borukowski współpracownikiem Jana Zamoyskiego; wraz z nim poparł elekcję Stefana Batorego i został wynagrodzony podkanclerstwem koronnym²⁴.

Ogromną rolę w wydarzeniach politycznych XVI w. odegrał znakomity humanista i mąż stanu, Wawrzyniec Goślicki, rodem spod Płocka, kolejno biskup kamieniecki, chełmski, przemyski i poznański²⁵. Do tej niezwyklej postaci powrócimy jeszcze przy omawianiu roli Mazowsza na niwie kultury.

Wysokie godności osiągnęło kilku reprezentantów ruchliwej i zapobiegliwej rodziny Wolskich. Wspomniany już wyżej Marcin Wolski był podskarbisem nadwornym w latach 1525–1547. Paweł Wolski uzyskał urząd podkanclerski w r. 1537, dwa lata potem został kanclerzem, a wkrótce biskupem poznańskim. Marszałkiem nadwornym został w r. 1564 Stanisław Wolski, a w r. 1600 Mikołaj Wolski, który w r. 1616 uzyskał urząd marszałka wielkiego koronnego²⁶. Wybitnym dyplomatą i uczonym humanistą był biskup plocki, Piotr Dunin Wolski (1531–1590)²⁷.

Jak widać z powyższego, z konieczności skrócowego przeglądu, kilku Mazowszan (Wolski, Grabia, Krasiński, Borukowski) sprawowało w XVI w. urząd podkanclerski. W początkach XVII w. dołączyli do nich Stanisław Miński i Feliks Kryski²⁸; kanclerzami zaś zostali Wolski oraz Kryski²⁹. W drugiej połowie XVII w. wielką pieczęć osiągnął biskup łucki, Mikołaj Jan Prażmowski, a wojewoda plocki, Jan Kazimierz Krasiński, został podskarbisem wielkim koronnym³⁰.

Tak więc Mazowszanie w XVI i XVII w. bardzo licznie reprezentowali swoją dzielnicę na wysokich dworskich, kościelnych i państwowych stanowiskach w Rzeczypospolitej. Pomagały im w osiągnięciu tych sukcesów energia i niewątpliwe zdolności osobiste, a także powiązania i solidarność rodzinna wraz

22 Obszerny biogram M. Dzierzgowskiego pióra W. Pocięchy znajduje się w *PSB*, t. VI, 1948.

23 Biogramy Garwaskich są w *PSB* (t. VII, 1948–1958) pióra T. Glemmy i K. Lepszego.

24 Por. *Urzędnicy centralni*, op. cit., s. 110.

25 Biogram pióra D. Maniewskiej por. *PSB* (t. VIII/3, z. 38, 1960).

26 *Urzędnicy centralni*, s. 54, 80, 87, 108, 128.

27 Por. Andrzej Obrębski, *Piotr Dunin Wolski, w: Od średniowiecza do współczesności*, red. Jan Okoń, Łódź 2000, s. 210–243.

28 *Urzędnicy centralni*, op. cit., s. 110.

29 *Ibidem*, s. 54, 55.

30 *Ibidem*, s. 56, 125.

z umiejętnością pozyskiwania możnych protektorów. Mieszkańcy „najmłodszej” dzielnicy kraju wyraźnie wygrywali w rywalizacji o stanowiska ze szlachtą mało- i wielkopolską, która – być może dlatego – tak bardzo nie lubiła Mazowszan. W całej Polsce krążyły anegdota i żarty na temat rzekomo ciemnych i nieokrzesanych Mazurów. Wyśmiewano ich wymowę, obyczaje, ubiór. Kariery Mazowszan przeczą jednak podtrzymywanemu stereotypowi prymitywnego i niewykształconego mazowieckiego szlachetki. Przypomnieć tu należy bardzo aktywny udział szlachty mazowieckiej w ruchu egzekucyjnym (Mikołaj Grzybowski, Mateusz Chądzyński)³¹, w opracowywaniu nowych zasad unii z Litwą (Mikołaj Grzybowski, Anzelm Gostomski, Jan Borukowski). Mazowszanie – w większości regaliści – występowali przeciw rokoszowi Zebrzydowskiego (Hieronim Gostomski, Feliks Kryski)³². Natomiast w rokoszu Lubomirskiego ubogi niegdyś szlachcic mazowiecki, Janusz Bieykowski, odegrał znaczną rolę jako prowadzący układy po bitwie pod Mątwami³³.

Mazowszanie byli aktywni w służbie dyplomatycznej. W połowie XVI w. posłował do różnych krajów wojewodzie płocki, Wojciech Kryski³⁴. Z dworem wiedeńskim prowadzili w połowie XVI w. pertraktacje Łukasz Podoski i Franciszek Krasiński³⁵. Marcin Leśniowski z Obór brał udział w poselstwie zapraszającym do Polski Zygmunta Wazę³⁶. Wielokrotnie posłami królewskimi byli bracia Stanisław i Krzysztof Warszewiccy; Krzysztof napisał nawet traktacik teoretyczny poświęcony sztuce dyplomatycznej³⁷. Wielokrotnie jako posłowie brali udział w różnych legacjach Mikołaj, Stanisław i Paweł Wolscy, zaś Stanisław Sarbiewski (brat Macieja, słynnego poety) posłował do Wiednia, Szwecji i Moskwy³⁸. Mazowiecki poeta, Jan Grotkowski, w połowie XVII w. jako dworzanin Władysława IV wysyłany był do elektora brandenburskiego i wicekróla neapolitańskiego³⁹. Dyplomatyczne rozmowy w sprawie pomocy dla Polski w czasie wojen szwedzkich prowadzili biskup płocki, Jan Gembicki, i wojewoda płocki, Jan Kazimierz Krasiński⁴⁰. W rokowaniach o przymierze z cesarzem Leopoldem w czasach Jana Sobieskiego uczestniczyli wojewoda Franciszek Bieliński, rodem

31 Omówienie działalności obu w *PSB*, biogramy pióra R. Żelewskiego (t. IX/1, z. 40, 1960) i A. Dembińskiej (t. III, 1937). Por. także A. Dembińska, *Polityczna walka o egzekucję dóbr królewskich w latach 1559–1564*, Warszawa 1935.

32 I. Gięsztorowa, *Od Jagiellonów...*, op. cit., s. 74.

33 Ibidem. O stosunku Mazowszan do rokoszu a także o działalności J. Bieykowskiego (czasem występuje także jako Biejkowski); por. także M. Nagielski, *Rokosz Jerzego Lubomirskiego w 1666 roku*, Warszawa 1994, s. 145, 203.

34 I. Gięsztorowa, *Od Jagiellonów...*, op. cit., s. 74.

35 *Historia dyplomacji polskiej*, t. I, red. M. Biskup, Warszawa 1980, s. 690–692, 707–709, 718–722, 732, 753, 785, 795.

36 *Historia dyplomacji polskiej*, t. II, red. Z. Wójcik, Warszawa 1982, s. 121.

37 *De legato et legatione*, 1595. Biogramy obu są w *Historii nauki polskiej*, red. B. Suchodolski, t. VI, Wrocław 1974.

38 O dyplomatycznych misjach Wolskich por. *Historia dyplomacji...*, op. cit., t. I, s. 660, 667, 678, 679, 741. Na temat Sarbiewskiego por. I. Gięsztorowa, *Od Jagiellonów...*, op. cit., s. 74; oraz *Historia dyplomacji...*, t. II, op. cit., s. 206.

39 Ibidem, s. 91–92.

40 Ibidem, s. 206. Biogram Jana Gembickiego pióra A. Przybosia, *PSB* (t. VII, 1948–1958).

spod Zakroczymia oraz pochodzący z drobnej szlachty mazowieckiej kasztelan podlaski, Stanisław Godlewski, który zrobił karierę jako dworzanin królewski⁴¹.

W toku XVI i XVII w. Mazowszanie brali udział w licznych akcjach wojennych. Wprawdzie mazowieckie pospolite ruszenie oceniane było na ogół jako niezbyt karne, a więc mało przydatne, za to szlachta mazowiecka miała opinię bardzo bitnej i odważnej. Wielu Mazowszan często z powodu ubóstwa nieuzbrojonych odpowiednio, jednak zyskało sławę na polach bitew. Sukcesy wojenne w walkach z Zakonem Krzyżackim w 1520 r., a potem w działaniach na Rusi i Podolu (1526–1529) dały początek karierze majątkowej i politycznej skromnemu szlachcicowi spod Mławy, Aleksandrowi Ilowskiemu, który został wojewodą płockim⁴². W walkach o Pokucie pod wodzą hetmana Tarnowskiego wślawił się rotmistrz Wawrzyniec Ciołek⁴³, a w połowie XVI w. w wojnie o *dominium maris Baltici*, prowadzonej przez Zygmunta Augusta, brali udział bracia Piotr i Stanisław Giżyccy⁴⁴. W wojnach Batorego z Moskwą odznaczyli się Marcin Wolski, Jan i Marcin Leśniowolscy, Hieronim i Mikołaj Gostomscy (synowie sławnego Anzelma)⁴⁵. Pod Wielkimi Łukami mężnie stawał chłop z ziemi łomżyńskiej, Wieloch, za co został potem nobilitowany⁴⁶. W kampanii smoleńskiej (1609–1610) brali udział mieszczanie warszawscy, Wojciech Baryczka i Mikołaj Giza, podkomorzy wyszogrodzki – Walentyn Lasocki i wielu innych reprezentantów drobnej szlachty mazowieckiej⁴⁷. Nie brakło również Mazowszan w walkach toczonych z Kozakami i Tatarami, a potem w tłumieniu powstania na Ukrainie⁴⁸. W okresie szwedzkiego potopu Mazowszanie wykazali się patriotyzmem i bitnością, wielu z nich – jak Jan Chryzostom Pasek – służyło w oddziałach Czarnieckiego i wraz z nim dotarło aż do Danii (tu zginął m.in. starosta mławski, Kazimierz Piaseczyński)⁴⁹. Liczny był udział szlachty mazowieckiej w wyprawie wiedeńskiej⁵⁰.

Rola Mazowsza była więc w wydarzeniach politycznych tego okresu bardzo znaczna. Wynikała ona z dwu głównie powodów: po pierwsze, z uzyskania centralnego położenia w kraju, co spowodowało, iż tu właśnie zaczęły się koncentrować najważniejsze wydarzenia i pojawiły możliwości wpływu na nie (obecność dworu, sejmu, elekcji); po drugie, z ogromnej ruchliwości i energii mieszkańców Mazowsza, co powodowało, że w wielu dziedzinach byli lepsi od szlachty z innych dzielnic. Pracowitość i uzdolnienia w czasie pokoju, a odwaga i bitność w czasie wojny gwarantowały sukces materialny i ułatwiały karierę urzędniczą i wojskową, prowadząc licznych Mazowszan na szczyty godności

41 I. Gieysztorowa, *Od Jagiellonów...*, op. cit., s. 74.

42 Obszernie na ten temat biogram pióra R. Żelewskiego w *PSB* (t. X/1, z. 44, 1962).

43 Obszernie na ten temat biogram pióra W. Pocięchy, *PSB* (t. IV, 1938).

44 I. Gieysztorowa, *Od Jagiellonów...*, op. cit., s. 75.

45 *Ibidem*.

46 *Ibidem*.

47 *Ibidem*.

48 *Ibidem*.

49 *Ibidem*.

50 *Ibidem*, s. 75-76.

kościelnych i świeckich. Prawdopodobnie fakt, iż wywodzili się z raczej ubogich środowisk, wzmacniał ich energię i aktywizował do wielkiego wysiłku.

II. Obszar, demografia, struktury społeczne, gospodarka

Już współcześni zdawali sobie sprawę z kluczowego położenia Mazowsza. Jan Krasieński z Krasnego pod Ciechanowem, kanonik i sekretarz królewski, w swym dziele *Polonia* (1573) stwierdzał, iż Mazowsze musiało zostać wcielone do Polski, ponieważ tu właśnie zbiegają się rzeki trzech krain: Polski – Wisła, Litwy – Narew i Rusi – Bug. Leżące nad środkowym biegiem Wisły Mazowsze w średniowieczu miało zmienne granice. Po wcieleniu jego obszar określiły granice trzech województw mazowieckich; ich łączna powierzchnia wynosiła 31 847 km², tj. nieco więcej niż połowa Wielkopolski lub Małopolski. Liczyło Mazowsze w drugiej połowie XVI w. około 640 tys. mieszkańców, tj. średnio około 20 osób na 1 km², a więc więcej niż Wielkopolska (14 osób na 1 km²) i Małopolska (12 osób na 1 km²)⁵¹. Było zatem małe Mazowsze najgęściej zaludnioną dzielnicą Rzeczypospolitej, choć w sposób nierównomierny; najgęściej zaludnione były ziemie nad Wisłą (płocka, wyszogrodzka, zakroczymska), najslabiej porosłe puszciami tereny wschodnie i północne, na które kierowała się migracja wewnętrzna. Całe Mazowsze było źródłem wielkich ruchów kolonizacyjnych zewnętrznych – chłopci i drobna szlachta, dla której brakowało chleba w domu, migrowała do Prus Książęcych, na Podlasie, na Litwę i na Ruś. Dzięki temu została znacznie przesunięta w głąb Prus i Warmii granica etniczna elementu polskiego, został on także wzmocniony na kresach południowo-wschodnich (co m.in. ułatwiało obronę przed najazdami tatarskimi).

Struktury społeczne Mazowsza cechowała wyróżniająca je specyfika w stosunku do innych dzielnic – był to region niezwykle rozrodzonej szlachty średniej i drobnej, zagrodowej (około 30% mieszkańców, w całej Koronie szlachta stanowiła ok. 10%). Wielka własność miała na Mazowszu nikłe znaczenie. W ostatniej ćwierci XVI w. tylko 1/3 mazowieckiego areалу uprawnego była własnością króla i duchowieństwa, 2/3 było w rękach szlachty, z tego 1/4 w rękach szlachty zagrodowej, posiadającej średnio 1/2 łanu. Średni folwark szlachecki miał na Mazowszu niecałe 3 łany, powyżej 50 łanów było zaledwie 10 posiadłości⁵². Ubóstwo rodzinnego domu zmuszało do szukania sposobów poprawy losu.

Dość znaczne zróżnicowanie jakości gleby na Mazowszu rekompensowane było – zdaniem badaczy – przez wysoką kulturę rolną. Z lustracji folwarków królewskich wynika, że osiągnano tu dużo wyższe plony niż np. w żyzniejszym woj. sandomierskim⁵³. Nie jest chyba przypadkiem, iż autorzy znanych pod-

⁵¹ Por. *Atlas Historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI w.*, cz. II, red. W. Pacuski, Warszawa 1973, s. 35 i nast., 59; także I. Gieysztorowa, *Od Jagiellonów...*, op. cit., s. 20.

⁵² Ibidem; por. także I. Gieysztorowa, *Demografia mazowieckiego tysiąclecia*, w: 1962 – rok ziemi mazowieckiej, Warszawa 1962, s. 149-165.

⁵³ I. Gieysztorowa, *Od Jagiellonów...*, op. cit., s. 30.

ręczników rolnych – Anzelm Gostomski, Teodor Zawadzki, Jakub Kazimierz Haur – pochodzili z Mazowsza. Obok rolnictwa pewną rolę grała hodowla (bydło rogate, owce), a także gospodarka leśna. Mazowszanie szybko podchwycili szansę, którą w XVI w. stworzyło rosnące zapotrzebowanie na żywność i towary leśne w Europie Zachodniej; tutejsze folwarki produkowały intensywnie zboże na eksport.

Była to jednak kraina słabo zurbanizowana, miast liczyło Mazowsze (mimo intensywnej akcji lokacyjnej, zwłaszcza prywatnej, szlacheckiej) niewiele ponad setkę⁵⁴. W dodatku były to miasta małe, a nawet bardzo małe. Do znacznie większych miast należały na Mazowszu Płock, Łowicz, Zakroczym, Pułtusk, Łomża – stanowiące ośrodki sporych rynków regionalnych, centra handlu i produkcji. W drugiej połowie XVI w. wyrastająca na stolicę Warszawa zaczęła dominować w pejzażu miejskim Mazowsza, utrudniając rozwój innych ośrodków. W rezultacie aż 41,2% miast mazowieckich liczyło do 600 mieszkańców; 32,7% – od 600 do 2000 mieszkańców; 23,2% – od 2000 do 5000 (w tym Łomża, Płock, Przasnysz, Ciechanów)⁵⁵. W Warszawie w drugiej połowie XVI w. liczba mieszkańców wynosiła 6000; w latach trzydziestych XVII w. wzrosła do 30 000⁵⁶. Większość miast mazowieckich miała półrolniczy charakter i drewnianą zabudowę, tylko Warszawa stanowiła skupisko wspaniałych pałaców magnaterii, okazałych dworów bogatej szlachty i murowanych kamienic zamożnego mieszczaństwa (w obrębie tzw. Starej Warszawy, bo Nowe Miasto było drewniane)⁵⁷. Pod koniec XVI w. zbudowano most przez Wisłę, łączący centrum miasta z przedmieściem – Pragą. Warszawa wyrosła na pierwsze miasto nie tylko na Mazowszu, ale w całym kraju, ustępując rozmiarami i znaczeniem gospodarczym jedynie Gdańskowi.

Na przełomie XV i XVI w. nastąpiły takie zmiany w przebiegu najważniejszych szlaków handlowych w skali Europy, które podniosły rangę Mazowsza. Upadek dawnego znaczenia Hanzy jako pośrednika między Wschodem a Zachodem zwiększył wydatnie rolę dróg tranzytowych idących przez środkową Polskę i przez Mazowsze. Z korzystnym położeniem na skrzyżowaniu najważniejszych dróg lądowych łączyła się dogodna lokalizacja Mazowsza nad środkową Wisłą, która w XVI w. stała się główną arterią komunikacyjną z Gdańskiem. Gdańsk wyrósł wówczas na pierwszy port Bałtyku i monopolistę w zakresie eksportu polskich płodów rolnych i leśnych oraz importu poszukiwanych przez szlachtę towarów kolonialnych i wyrobów przemysłowych z Zachodniej Europy. Największy ośrodek miejski na Mazowszu – Warszawa – a także miasta położone nad Wisłą miały w handlu tym odegrać wielką rolę, ogarniając zasięgiem swej działalności prócz Mazowsza także Podlasie, a nawet

⁵⁴ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Warszawa 1986, s. 335-336.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 371.

⁵⁶ M. Bogucka, *Warszawa w latach 1526–1720*, w: *Warszawa w latach 1526-1795*, red. A. Zahorski, Warszawa 1984, s. 15 i nast.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 31 i nast.

część Małopolski i Wołyń⁵⁸. Dzięki korzystnemu położeniu, dobrej wydajności mazowieckiego rolnictwa i ruchliwości tutejszego kupiectwa (40% uczestnictwa w wywozie, w innych regionach Korony mieszczenie uczestniczyli w eksporcie zaledwie w 25-33%) Mazowsze zaczęło przodować w ogólnopolskim wywozie zboża. W pierwszej połowie XVI w. dostarczało ono około 80%, w drugiej połowie XVI w. – około 50% zboża idącego przez komorę włocławską⁵⁹. W latach pięćdziesiątych XVI w. przodował leżący nad Narwią Pułtusk wywożący średnio ok. 330 łasztów rocznie, dalej była Warszawa (ok. 280 łasztów), Płock (180 łasztów), Łowicz, Zakroczym, Wyszogród i Łomża (po ok. 150 łasztów). W latach sześćdziesiątych na pierwsze miejsce wysunęła się Warszawa (370 łasztów) przed Pułtuskim (300 łasztów), Łomżą (250 łasztów), Łowiczem, Nurem, Zakroczymiem (po 150 Łasztów) i Płockiem (ok. 100 łasztów). W latach siedemdziesiątych Warszawa osiągnęła już wywóz ok. 800 łasztów; warszawscy kupcy zbożowi opanowali nie tylko rynek mazowiecki, ale i część krajowego. Natomiast w wywozie towarów leśnych udział Mazowsza wynosił mniej – ok. 10% w skali krajowej⁶⁰.

Mazowsze eksportowało również było własne lub pędzone z Podola i Mołdawii; była to ważna gałąź ówczesnego międzynarodowego handlu⁶¹. Importowano śledzie, towar powszechnej konsumpcji oraz mnóstwo artykułów luksusowych (wina, korzenie, tekstylia), przeznaczonych głównie na potrzeby Warszawy – dworu królewskiego i dworów magnackich⁶². Na handlu tym wyrosły wielkie fortuny kupieckie – Zygmunta Erkembergera, Melchiora Walbacha, Andrzeja Humieckiego, porównywalne do europejskich fortun kupieckich⁶³. Sprzyjał temu fakt, iż przez Mazowsze przebiegały ważne szlaki handlowe nie tylko rzeczne, ale i lądowe, wiodące ze Wschodu (Litwa, Moskwa, Mołdawia, Turcja, kraje Orientu) na Zachód Europy – przez Gdańsk, Poznań, Wrocław do Niderlandów, Niemiec, na Śląsk, do Italii. Było więc Mazowsze nie tylko eksporterem i importerem, ale także pomostem dla wielkiego międzynarodowego handlu tranzytowego.

Słabiej natomiast rozwijała się na tym terenie produkcja głównie ze względu na konkurencję towarów importowanych. Jeszcze do połowy XVI w. czarne sukno mazowieckie rozchodziło się po całej Rzeczypospolitej, potem jego zbyt zmalał z powodu rosnącego przywozu tkanin zagranicznych. Podobnie jak tkactwo, w drugiej połowie XVI w. podupadało mazowieckie garncarstwo. Nawet Warszawa nie stała się większym ośrodkiem produkcji, mimo istniejącego

⁵⁸ Por. T. Choduba, *Warszawa jako ośrodek wielkiego handlu w XVI w.*, „Rocznik Warszawski” 1966, t. 7, s. 140.

⁵⁹ I. Gieysztorowa, *Od Jagiellonów...*, op. cit., s. 39-40.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ Por. J. Baszanowski, *Z dziejów handlu polskiego w XVI-XVII w. Handel wolami*, Gdańsk 1977.

⁶² M. Bogucka, *Warszawa...* op. cit., s. 42 i nast., 194 i nast.

⁶³ M. Bogucka, *Zygmunt Erkemberger, wielki kupiec warszawski drugiej połowy XVI w.*, „Rocznik Warszawski” 1994, t. 25, s. 5-11; A. Keckowa, *Melchior Walbach. Z dziejów kupiectwa warszawskiego w XVI w.*, Warszawa 1955; J. Zimińska, *Andrzej Humiecki. Życie i działalność gospodarza kupca warszawskiego przelotem XVI i XVII w.*, „Rocznik Warszawski” 1962, t. 3, s. 28-56.

tu szerokiego rynku zbytu⁶⁴. Najlepiej rozwijały się na Mazowszu te rzemiosła, które obsługiwały potrzeby lokalne, a więc piekarstwo, rzeźnictwo, młynarstwo, krawiectwo, szewstwo, kuśnierstwo, rzemiosła budowlane.

W toczącej się wśród historyków dyskusji na temat początków i przyczyn kryzysu gospodarczego Polski w XVII w. – czy niewydolność gospodarza systemu folwarczno-pańszczyźnianego, czy zniszczenia wojenne? – Mazowsze wskazuje na pierwszy z tych czynników. Już przełom XVI i XVII w. przynosi tu początki kryzysu – zubożenie wsi i spowodowane przez to załamanie się rozwoju miast pustoszonej dodatkowo przez pożary i epidemie. Wojny połowy XVII w. dopełniły miary upadku. Walki i przemarsze wojsk zniszczyły wsie i miasta; także Warszawa, która kilkakrotnie przechodziła z rąk do rąk, została zdewastowana (spadek liczby ludności, zubożenie, ruina substancji architektonicznej)⁶⁵, a jej zaplecze rolnicze zniszczone. W księgach grodzkich znajduje się szczegółowy opis stanu, w jakim znalazły się np. wsie ziemi zakroczymskiej:

Po nieprzyjacielu koronnym Szwedzie ani budynków chłopskich, ani dworskich, ani bydeł, stada, owiec i żadnego sprzętu domowego nie zostało, ale wszystko z gruntu przez ogień nieprzyjaciel zniósł i tak same pola gołe bez zasiewów zostały. Poddanych pozabijano, drudzy powietrzem pomarli, a drudzy się porozchodzili.⁶⁶

Taki obraz przedstawiało całe Mazowsze. Wieś poniosła ogromne (40%) straty demograficzne; 10% wsi zostało całkowicie startych z powierzchni ziemi; 85% łąnów chłopskich w królewskich leżało w r. 1660 odłogiem⁶⁷; zniszczenia miast ocenia się na około 78% ogólnej zabudowy. Wiele miasteczek przestało prawie zupełnie istnieć. Poważnie ucierpiały m.in. Rawa, Gostynin, Gąbin, Płock, Mszczonów⁶⁸. Rezultatem tego stanu były wzmożone ucieczki chłopów na tereny puszczańskie, zubożenie drobnej szlachty, a także poszerzanie się arealu w posiadaniu magnatów i duchowieństwa (m.in. przez skup gruntów, zwłaszcza w okolicy Warszawy)⁶⁹. Prowadziło to do zmian w strukturze społecznej Mazowsza. Na odbudowę gospodarki stać było głównie zamożniejszych właścicieli. Z miast szybko odbudowała się jedynie Warszawa, zamieniając się przy okazji w miasto typowo rezydencjonalne, pełne pałaców i dworów⁷⁰. Zwiększyło to dysproporcje między stolicą a resztą miast mazowieckich w zakresie zabudowy, koncentracji kapitału, roli w handlu, poziomu życia⁷¹.

⁶⁴ M. Bogucka, *Warszawa...*, op. cit., s. 60 i nast., s. 194 i nast.

⁶⁵ Ibidem, s. 181 i nast.

⁶⁶ Cyt. za *Zniszczenia gospodarcze w połowie XVII w.*, w: *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660*, Warszawa 1957, s. 62.

⁶⁷ Ibidem, s. 67, 68, 75; por. także A. Wawrzyńczyk, *Gospodarstwo chłopskie w dobrach królewskich na Mazowszu w XVI i początku XVII w.*, Warszawa 1962, passim.

⁶⁸ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast*, op. cit., s. 340–341.

⁶⁹ *Zniszczenia*, op. cit., s. 80–84.

⁷⁰ M. Bogucka, *Warszawa...*, op. cit., s. 186 i nast.

⁷¹ Ibidem.

III. Mazowsze w kulturze

Zajmę się tu kulturą umysłową i literacką, pozostawiając rozwój architektury i sztuki bardziej kompetentnym ode mnie historykom sztuki. W średniowieczu kultura na Mazowszu rozwijała się głównie w kręgach dworskich – dworów książąt z dynastii Piastów i biskupów płockich. Ważnym centrum kulturalnym był Płock, gdzie prócz dworu biskupiego istniały takie ośrodki, jak katedra, kapituła, klasztory, szkoły, biblioteka i skryptoria katedralne. Od XIV w. coraz większą rolę miała Warszawa, gdzie rezydowali książęta czersko-warszawscy, a od XV w. – Pułtusk jako siedziba biskupów⁷². W XVI–XVII w. dominującą pozycję w rozwoju kultury na Mazowszu uzyskała Warszawa jako siedziba dworów Bony i Anny Jagiellonki, potem Zygmunta Augusta i kolejnych królów elekcyjnych, a także licznych magnatów⁷³.

Teza o zapóźnieniu kulturalnym Mazowsza wydaje się dyskusyjna. Już w średniowieczu istniała na Mazowszu rozwinięta sieć szkół. Obok szkół katedralnej w Płocku i kolegiackich w Płocku i Warszawie funkcjonowały tu szkoły przyklasztorne (m.in. Płock) oraz coraz większa liczba szkół parafialnych (Płock, Warszawa, Czersk, Łowicz itd.)⁷⁴. W początkach XVI w. istniało na Mazowszu 450 parafii; przyjmuje się, iż ponad 90% z nich miało szkołę⁷⁵. Poziom wielu szkół parafialnych nie był wysoki, jednak dawały one podstawy oświaty elementarnej⁷⁶. Wyższy był poziom szkół miejskich, które rozporządzały lepszą kadrą nauczycielską. Najwięcej i najlepiej zorganizowanych szkół parafialnych miała Warszawa: pod koniec XVI w. było ich cztery, w pierwszej połowie XVII w. – sześć⁷⁷. Były też na Mazowszu tzw. szkoły kolegiackie (Warszawa, Czersk, Łowicz), a Uniwersytet Krakowski zorganizował tu kilka swoich kolonii (Łowicz, Pułtusk, Płock, Warszawa).

W XVI wieku nastąpił na Mazowszu bujny rozwój szkolnictwa klasztornego, zwłaszcza jezuickiego. Jezuici prowadzili tu pięć swoich kolegiów. Zasłynęło zwłaszcza pułtuskie, ufundowane przez biskupa Andrzeja Noskowskiego w r. 1566. Uczyło się w nim naraz po kilkuset uczniów. Wybitnym wychowankiem tej uczelni był m.in. bratanek króla Stefana, Andrzej Batory, później biskup warmiński i kardynał; tu także uczył się wielki poeta rodem z Mazowsza, Maciej Sarbiewski. W początkach XVII w. kolegia jezuickie powstały w Łomży i Płocku dzięki staraniom protektorów oświaty, biskupów Adama Nowodworskiego i Marcina Szyszkowskiego. Kolejne jezuickie kolegia powstały w Rawie i Warszawie – to ostatnie ufundował król Jan Kazimierz. Poziom kolegiów był aż do połowy XVII w. wysoki, obok humaniorów na dobrym poziomie kwitło także nauczanie matematyki i nauk przyrodniczych. W XVI w. zapoczątkowały na

⁷² *Dzieje Mazowsza do 1526 r.*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, Warszawa 1994, s. 362 i nast.

⁷³ M. Bogucka, *Warszawa...*, op. cit., s. 106 i nast.

⁷⁴ I. Gieysztorowa, *Od Jagiellonów...*, op. cit., s. 99 i nast.

⁷⁵ Por. E. Wiśniowski, *Diecezja płocka u progu czasów nowożytnych*, „*Studia Płockie*” 1975, t. III, s. 148.

⁷⁶ I. Gieysztorowa, *Od Jagiellonów...*, op. cit., s. 99 i nast.

⁷⁷ M. Bogucka, *Warszawa...*, op. cit., s. 128.

Mazowszu nauczanie dziewcząt bernardynki, a w r. 1654 powstała w Warszawie znana pensja dla pańien, prowadzona przez siostry wizytki⁷⁸.

Po ukończeniu szkół lokalnych wielu Mazowszan zdobywało wykształcenie wyższe, studiując na uniwersytetach. W XVI w. Mazowszanie niemal opanowali Akademię Krakowską – stanowili około 25% wszystkich studentów⁷⁹. Najwięcej było wśród nich mieszczan, nieco mniej synów szlacheckich, pojawiali się nawet chłopci mazowieccy⁸⁰. W r. 1558 biskup płocki, Andrzej Noskowski, założył w Krakowie tzw. Bursę Filozofów w celu ułatwienia młodzieży z Mazowsza zdobywanie wyższego wykształcenia⁸¹. Miało to także zapewnić szkołom diecezji płockiej stały dopływ wysoko kwalifikowanej kadry nauczycielskiej, gdyż stypendyści mieli obowiązek dwuletniej pracy w tych szkołach.

Ponieważ studia były kosztowne, fundowano liczne stypendia. Opłacała naukę zdolnych młodych Mazowszan Bona i Anna Jagiellonka, fundowali stypendia indywidualne biskupi płoccy Noskowski, Baranowski, Szyszkowski, Łubieński. Wspomagały młodzież kapituły płocka i warszawska, władze miejskie Warszawy, wiele osób prywatnych – księża, zamożni mieszczanie Warszawy, Łomży, Płocka, którzy w swych testamentach zapisywali znaczne sumy na kształcenie studentów.

Prócz studiowania w Krakowie, młodzi Mazowszanie odbywali także naukę za granicą. Jeździli do Włoch (Bolonia, Padwa, Rzym), Austrii (Wiedeń), Czech (Praga), Niemiec (Norymberga, Wittenberga), Szwajcarii, Francji (Paryż), Niderlandów. Wśród wyjeżdżających mieszczan przeważali warszawiacy, ale zdarzali się także młodzi ludzie z Łowicza, Pułtusza, Płocka, Łomży.

Po studiach większość Mazowszan wracała w rodzinne strony, tworząc tu miejscową elitę intelektualną, zasilając kadry nauczycielskie, personel kancelarii i dworów biskupich, magnackich i dworu królewskiego, wreszcie uprawiając liczne preinteligentne zawody – medyków, prawników, pisarzy, kronikarzy. W rezultacie Mazowsze w XVI w. i w początkach wieku XVII to region o bardzo bujnym życiu kulturalnym. Sprzyjały temu rozwój lokalnego szkolnictwa, obecność dworu biskupiego (biskupi płoccy byli w owych latach humanistami i gorliwymi protektorami nauki i literatury), także bliskość dworu monarszego. Do mazowieckiego dorobku kulturalnego zaliczyć należy działalność Mazowszan w tych latach dość licznie obejmujących katedry w Akademii Krakowskiej czy nawet na uniwersytetach za granicą i tych, którzy osiągnęli wysokie stanowiska kościelne i państwowe, również ich prace wykonywane na samym Mazowszu, w kręgu lokalnych kanonii, klasztorów, kolegiów szkolnych, różnych instytucji miejskich, dworów szlacheckich wreszcie. W związku z funkcjonowaniem dworu królewskiego w Warszawie i odbywaniem się tu sejmów przybywali na

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Por. I. Gięsztorowa, *Od Jagiellonów...*, op. cit., s. 101, 102; A. Sołtan, *Warszawianie na uniwersytecie krakowskim w latach 1400–1642*, w: „Warszawa w XVI–XVII w.” 1974, z. 1, s. 6–9, 20.

⁸⁰ Np. Grzegorz Skrobkowiec z Godzianowa pod Łowiczem, który został potem profesorem prawa i rajcą w Krakowie; por. I. Gięsztorowa, *Od Jagiellonów...*, op. cit., s. 102.

⁸¹ A. Sołtan, *Contubernium Philosophorum – krakowska fundacja biskupa płockiego Andrzeja Noskowskiego*, „Przegląd Historyczny” 2001 z. 1, s. 15–42.

Mazowsze najwybitniejsi przedstawiciele ówczesnego życia politycznego i kulturalnego: Stanisław Orzechowski, Andrzej Frycz Modrzewski, Jan Kochanowski, Łukasz Górnicki, Reinhold Heidenstein. Wytwarzało to specyficzną atmosferę. Piotr Skarga (*nota bene* urodzony koło Grójca), Andrzej Patrycy Nidecki i Maciej Sarbiewski (urodzony w Sarbiewie na Mazowszu) mieszkali w Warszawie przez wiele lat.

Z Mazowsza wywodzili się liczni twórcy z epoki renesansu i wczesnego baroku. Europejski rozgłos zdobył Wawrzyniec Goślicki, syn ziemi mazowieckiej, późniejszy biskup poznański, dyplomata, wykształcony humanista, świetny pisarz polityczny, wychowanek Akademii Krakowskiej, następnie student uniwersytetów w Bolonii, Padwie i Rzymie, sekretarz Zygmunta Augusta i Stefana Batorego, wielokrotny poseł na sejm. W r. 1568 wydał traktat *De optimo senatore*, przetłumaczony na angielski i włoski, bardzo poczytny i cytowany w międzynarodowej literaturze. W senacie upatrywał Goślicki rolę języczka u wagi między absolutyzmem władców a anarchią szlachty; była to teoria bardzo pociągająca dla ludzi epoki wielkich transformacji w zakresie struktur władzy⁸². Świetny kaznodzieja i pisarz mazowiecki, Piotr Skarga, dzięki *Kazaniom sejmowym* (*nota bene* nigdy nie były wygłoszone) na całe stulecia ukształtował pewną wizję polskich dziejów⁸³. Płodnymi pisarzami politycznymi i znanymi historykami byli Krzysztof Warszewicki (urodzony w Warszewicach na Mazowszu) i Jan Krasieński (urodzony też na Mazowszu, we wsi Szczuki), bratanek biskupa, autor dzieła *Polonia* (1573)⁸⁴. Dużą popularność zdobył płodny (niedorastający jednak poziomem do Skargi) pisarz, filozof, teolog i kaznodzieja z czasów Sobieskiego, Tomasz Młodzianowski spod Ciechanowa⁸⁵.

Na przełomie XVI i XVII w. Mazowsze wydało kilku poetów średniej klasy, głównie parających się twórczością polityczno-okolicznościową; byli to: proboszcz czerski – Stanisław Grochowski, proboszcz płocki – Jan Gołuchowski, Stanisław Witkowski, Marcin Nieborowski, Henryk Chełchowski, Wawrzyniec Chlebowski, warszawiacy – Łukasz Drewno, Wojciech i Bartłomiej Baryczkowie, Adam Jarzębski. Genialnym twórcą, który zdobył międzynarodową sławę i miano nowego Horacego był Maciej Sarbiewski spod Płońska, jezuita pułtuski, uwieńczony w Rzymie przez papieża Urbana VIII laurem poetyckim⁸⁶. Na czoło pamiętnikarzy polskich wysuwa się do dziś czytany Jan Chryzostom Pasek, syn ziemi rawskiej. Nie dorównywali mu inni autorzy – Mazowszanie, którzy w XVII w. często chwyтали za pióro. Wuj Paska, jezuita Hadrian Pikarski, spisał diariusz wojny z Rakoczym; dzieje Jana Kazimierza opisał Jan Rudowski, nobilitowany warszawiak, który zrobił potem karierę w Austrii, zostając radcą cesarza Leopolda I. Jezuita mazowiecki, Wojciech Tylkowski, w drugiej połowie XVII w. spisał *Uczone rozmowy* – poradnik, który sta-

⁸² Biogram pióra Z. Budkowej w *PSB*, t. VIII/3, z. 38, 1960.

⁸³ Biogram pióra J. Tazbira, *PSB*, t. XXXVIII/1, z. 156, 1997.

⁸⁴ Biogram pióra H. Barycza, *PSB*, t. XV/2, z. 65, 1970.

⁸⁵ Biogram pióra F. Greniuka, *PSB*, t. XXI/3, z. 90, 1976.

⁸⁶ Biogram oprac. Redakcja, *PSB*, t. XXXV/2, z. 145, 1994.

nowi przykład obniżonych lotów literatury tej epoki; i w tym wypadku Mazowsze wplatało się w tendencje ogólnokrajowe – dzieło Tytkowskiego stało się symbolem tamtych czasów.

Mazowsze stanowiło więc, zwłaszcza w XVI i początkach XVII wieku, ważny ośrodek życia literackiego. Warto wspomnieć o rozwoju teatru, zaczynając od spektakli szkolnych – zwłaszcza w kolegiach jezuickich (np. w Pułtusk) teatr w tej formie rozkwitał bardzo intensywnie – przez widowiska jarmarczne, a kończąc na teatrze dworskim, skoncentrowanym w Warszawie (inauguracja *Odprawą posłów greckich* w r. 1578, potem wspaniały rozwój teatru, opery i baletu za Wazów). Była też Warszawa, a zwłaszcza dwór królewski, ważnym centrum kultury muzycznej, a kapela królewska zatrudniała nie tylko włoskich, lecz i rodzimych muzyków i kompozytorów (A. Jarzębski)⁸⁷.

Mazowsze, mimo że nie było tu uczelni wyższej, stanowiło w XVI w. silny ośrodek życia naukowego. Wspomniany wyżej Jan Krasieński nazwał je w swym dziele *Polonia* „krajem bardzo uczonych mężów”⁸⁸. Głęboka religijność ludzi tego regionu i ich przywiązanie do katolicyzmu sprawiły, że działali tu polemiści religijni np. wychowanek Akademii Krakowskiej, a potem jej profesor i rektor, Jakub Górski herbu Szeliga z ziemi liwskiej, jednocześnie autor podręczników retoryki i dialektyki. Podobną gorliwość w obronie katolicyzmu odznaczał się Stanisław Górski herbu Bogoria z ziemi płockiej, tutejszy kanonik, wspomniany już wyżej sekretarz Bony; był on także wybitnym historykiem, twórcą cennego zbioru dokumentów tzw. *Acta Tomiciana*. Na arenie międzynarodowej zyskali rozgłos świetni poligłoci, tłumacze dzieł starożytnych klasyków – Stanisław Sokołowski i Stanisław Iłowski, który był także autorem pierwszej w Polsce pracy poświęconej metodyce historii (1557)⁸⁹. Filolog klasyczny, Stanisław Grzebski, był jednocześnie cenionym matematykiem i pedagogiem, autorem pierwszego w Polsce podręcznika miernictwa. Opublikowany w Antwerpii w r. 1568 traktat Grzebskiego z zakresu metrologii i numizmatyki starożytnej był przedrukowany w Holandii jeszcze w końcu XVII w.⁹⁰ Autorem wielkiego słownika polsko-łacińskiego, mającego wiele wydań był jezuita mazowiecki, Grzegorz Knap, urodzony w Grodzisku na Mazowszu w połowie XVI w.⁹¹ Astronomię i astrologię reprezentowali Stanisław z Rawy i Piotr Proboszczowic. W zakresie geografii odznaczył się syn burmistrza starej Warszawy, Maciej Strubicz, który towarzysząc w wyprawach wojennych Batoremu opracował mapę terenów działań wojsk (dołączono ją do opisu Polski Kromera z 1589 r.) oraz opublikował łaciński opis Inflant⁹². Wybitnym ekonomistą był Wojciech Gostkowski, pisarz skarbu koronnego, który w kilku traktatach analizował zjawisko zaburzeń monetarnych pierwszej połowy XVII w. i proponował sanację gospodarki Polski

87 W. Tomkiewicz, *Warszawa jako ośrodek życia artystycznego i intelektualnego*, w: *Warszawa w latach 1526–1795*, op. cit., s. 157 i nast.

88 Cyt. za: I. Gieysztorowa, *Od Jagiellonów...*, op. cit., s. 105.

89 Por. *Historia nauki polskiej*, red. B. Suchodolski, t. VI, s. 244–245.

90 *Ibidem*, s. 207–208.

91 *Ibidem*, s. 299–300.

92 *Ibidem*, s. 655.

w duchu premerkantylistycznym⁹³. Na Mazowszu działało też wielu uzdolnionych medyków: Baltazar Smosarski – lekarz Zygmunta I; Feliks Sierpski – autor dzieła o zarazie morowej, założyciel konwiktu (1561) mającego pełnić rolę pomostu między szkołą elementarną a Akademią Krakowską; bracia Jan i Łukasz Noskowsy, Mikołaj Sokolnicki – lekarz nadworny Anny Jagiellonki; sławny Wojciech Oczko z Warszawy – leczył m.in. Batorego i Zygmunta III; Jan Alantsee z Płocka – lekarz biskupów Piotra Myszkowskiego i Wojciecha Baranowskiego⁹⁴. W Przasnyszu urodził się filozof i lekarz osiadły w Warszawie, Stanisław Kołakowski, z Łowicza pochodziło kilku znanych w XVI w. medyków, profesorów Akademii Krakowskiej, m.in. Cyprian, nauczyciel sławnego Józefa Strusia oraz bracia Feliks i Szymon; Feliks dostał się nawet na dwór hiszpański Karola V, gdzie cieszył się znacznym uznaniem; Szymon był autorem kilku cennych rozpraw medycznych. W XVII w. znani byli wywodzący się z Łowicza doktorzy Wojciech i Jakub Roskowiczowie oraz Andrzej i Mikołaj Cebrowscy. W drugiej połowie XVI w. działało dwu wybitnych lekarzy z Łomży – Jan Biedrzycki i Marcin Ruff. Z Ciechanowa pochodził lekarz i poeta, Stanisław Niger Chrościński⁹⁵.

W XVII w. życie naukowe podupadło na obszarze Mazowsza, koncentrując się jedynie w Warszawie przy dworze królewskim. Zwłaszcza za Władysława IV i Ludwiki Marii dwór stał się centrum badań i imprez naukowych. Chirurg królewski, Marcin Bernicki, utworzył tu gabinet przyrodniczy i skatalogował 750 różnych lokalnych roślin, działało także laboratorium dworskie, w którym przeprowadzali badania i doświadczenia włoscy uczeni (Walerian Magni badał zjawisko próżni, Tytus Livius Buratini prowadził obserwacje astronomiczne, zbudował model samolotu oraz napisał rozprawę o ujednoczeniu systemu miar i wag)⁹⁶.

IV. Wnioski

Najpóźniej wcielona do Korony dzielnicą Polski okazała się terenem pod wieloma względami wyjątkowym. Niewielka rozmiarami, ale położona centralnie, raczej słabo zurbanizowana i niezamożna, ale ludna, stała się sercem intensywnego życia gospodarczego, społecznego, kulturalnego, politycznego kraju. Niezbyt urodzajna, potrafiła wydać ludzi o niezwykle pracowitości z dużym zmysłem organizacyjnym, odegrała znaczną rolę w eksporcie towarów z Polski, a jako ważny lądowy węzeł komunikacyjny spełniała niemałą rolę w wielkim tranzytowym handlu europejskim ery wczesnonowożytnej. Wysoki potencjał demograficzny Mazowsza umożliwił ważną politycznie i kulturalnie ekspansję polskiego elementu etnicznego na północ, wschód i południe. Specyfika struktur społecznych Mazowsza (niezwykle rozrodzona uboga szlachta zagrodowa)

⁹³ Ibidem, s. 192.

⁹⁴ Ibidem, str. 465, 468, 631; I. Gięsztorowa, *Od Jagiellonów...*, op. cit., s. 102-105.

⁹⁵ I. Gięsztorowa, *ibidem*.

⁹⁶ Por. K. Targosz, *Uczony dwór Ludwiki Marii Gonzagi (1646–1667)*, Wrocław 1975, *passim*.

